

Practici informale nocive sau inofensive?: "În pofida" și "dincolo de" stat; cazul Ungariei și României

Polese, Abel; Kovacs, Borbala; Jancsics, David

Veröffentlichungsversion / Published Version
Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Polese, A., Kovacs, B., & Jancsics, D. (2016). Practici informale nocive sau inofensive?: "În pofida" și "dincolo de" stat; cazul Ungariei și României. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, XVI(2), 219-241. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-51763-3>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-ND Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-ND Licence (Attribution-Non Commercial-NoDerivatives). For more information see:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Practici informale nocive sau inofensive? „În pofida” și „dincolo de” stat: cazul Ungariei și României

ABEL POLESE, BORBÁLA KOVÁCS, DAVID JANCICS

Introducere:

în pofida sau în locul statului – există și o a treia opțiune?

Vasta literatură despre informalitate care a apărut în ultimii zece ani se organizează în jurul opoziției dintre o abordare ce tinde să condamne informalitatea sau cel puțin să o clasifice ca fenomen tranzițional, având în vedere presupusele ei efecte negative asupra unor numeroase aspecte ale vieții publice¹ și o abordare ce se concentrează pe dinamica și mecanismele de înțelegere și explicare a informalității, dezbătând, de asemenea, și relația sa cu piața și societatea². Articolul de față are ambiția de a depăși această opoziție. Mai exact, sugerăm că locurile de manifestare ale practicilor informale variază, iar vizibilitatea acestora depinde de context. În acest sens, considerăm că distincția între un stat eficient – care a eradicat informalitatea – și unul ineficient – dominat de prezența informalității în economie și societate – este una problematică, deoarece presupune că eficiența statului și informalitatea se exclud reciproc (o contradicție de termeni). Procedând astfel, respingem, de asemenea, distincția între un Nord Global, în mare parte formal, unde informalitatea apare doar în rândul celor săraci și marginalizați, și Sudul Global, în mare parte informal. De asemenea, punem sub semnul întrebării supoziția că

¹ Daron Acemoglu, Thierry T. Verdier, „The Choice between Market Failure and Corruption”, *The American Economic Review*, vol. 90, no. 1, 2000, pp. 194-211; Daniel Kaufmann, Aart Kraav, Massimo Mastruzzi, „Measuring Governance Using Cross-Country Perceptions Data”, in Susan Rose-Ackerman, (ed.), *International Handbook on the Economics of Corruption*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2006, pp. 52-104; Bo Rothstein, *The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective*, University of Chicago Press, Chicago IL, 2011; Sambit Bhattacharyya, Roland Hodler, „Natural Resources, Democracy and Corruption”, *European Economic Review*, vol. 54, no. 4, 2010, pp. 608-621.

² Steve Gudeman, *The Anthropology of Economy: Community, Market and Culture*, Blackwell Publishers, Malden, MA and Oxford, 2001; Chris Hann, Keith K. Hart, (eds.), *Market and Society: The Great Transformation Today*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011; M. Sahlins, *Culture and Practical Reason*, University of Chicago Press, Chicago, 1978.

informalitatea este doar un fenomen economic, evaluat pecuniar. Originile sale pot fi economice, însă informalitatea depășește simplul spațiu economic, implicând fenomene sociale și culturale care sunt deseori neglijate. Împărțind perspectiva instituționalismului sociologic³, nu înțelegem informalitatea ca fiind o moștenire coerentă, codificată cultural și izvorâtă dintr-un trecut social, economic și politic ce se întinde pe zeci de ani. Credem în schimb că informalitatea are baze sociale și economice mai recente, reconstituite și revitalizate de reformele economice și instituționale post-socialiste, orientate spre piață, care fac legitimă și inevitabilă contestarea instituțiilor⁴. Informalitatea este produsul strategiilor unor actori sociali și economici care interacționează într-un spațiu instituțional adesea incoerent și guvernat de constrângeri sau consemne formale contradictorii. Informalitatea devine astfel modul normal al interacțiunilor socio-economice într-un mediu socio-instituțional caracterizat de incoerență, inconsecvență și contradicții tipic atât în Nordul, cât și în Sudul Global.

Studiile recente de etică socială, disting între o informalitate pozitivă, inofensivă, permisivă, și una negativă sau nocivă, (de ex. opinii despre caracterul justificat, legitim al practicilor și schimburilor descrise ca informale)⁵. Articolul de față prelungește în două direcții dezbateră în jurul acestei distincții. Mai întâi, grație unei perspective analitice asupra moralității interacțiunilor și schimburilor sociale, demersul reprezintă probabil prima încercare de a privi informalitatea ca fiind simultan pozitivă și negativă. Sugerăm astfel o taxonomie a modurilor informalității, bazată de daunele directe și indirecte pe care acestea le produc, și care ne permite să localizăm aceste practici și să distingem funcția socială a acestora. Apoi, demersul nostru analizează natura multifacetată și multistratificată a moralității și conflictul posibil dintre moralitatea individuală și cea promovată de stat, explorând și rafinând conceptual decalajele dintre acestea⁶, sesizabile probabil cel mai bine în ordinea activităților informale reprezentate.

³ În special P. Hall, R. Taylor, „Political Science and the Three New Institutionalisms”, *Political Studies*, vol. 44, no. 5, 1996, pp. 936-957.

⁴ Prin instituție înțelegem, în sensul propus de Douglass North, „regulile jocului într-o societate sau, mai formal, constrângerile concepute de oameni care influențează interacțiunile umane”. Instituțiile sunt, așadar, diferite de organizații. Vezi Douglas North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1990.

⁵ Colin Williams, Alvaro Martinez, „Explaining Cross-national Variations in Tax Morality in the European Union: An Exploratory Analysis”, *Studies of Transition States and Societies*, vol. 6, no. 1, 2014, pp. 5-18; Jeremy Morris, Abel Polese, (eds.), *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, Routledge, London and New York, 2014.

⁶ Abel Polese, „Individual and State Morality: What if They Do Not Overlap”, *Studies of Transition States and Societies*, vol. 6, no. 1, 2014, pp. 1-2.

Plecând de la rolul statului, perspectiva noastră localizează informalitatea în două zone plasate „în pofida” și respectiv „dincolo de” stat⁷. Ambiția statului de a reglementa interacțiunile sociale naște excepții ce contrazic voința statului sau merg dincolo de acesta. Eticheta „în pofida” statului se aplică acțiunilor, obiceiurilor sau chiar regulilor care nu corespund instrucțiunilor, codurilor, legilor și regulilor formale ale statului. Aria „dincolo de stat” se referă la încercările de a reglementa ceea ce statul nu reglementează încă sau la situațiile în care nu există un număr suficient de „instrucțiuni”. Acolo unde statul reglementează majoritatea relațiilor cu cetățenii săi, cele mai multe excepții de la regulile statului – „în pofida statului” – sunt ilegale. Există, desigur, forme diverse ale ilegalității, precum și o diversitate de percepții sociale asupra a ceea ce este sau nu ilegal, astfel încât nu toate situațiile sau practicile sunt identice sau în egală măsură ilegale. Studiile empirice⁸ au arătat că sensul noțiunii de ilegalitate este construit social. În același timp, însă, aceste studii contribuie la realizarea politicilor și hrănesc dezbaterile publice. Partizanii acestei abordări ne propun să distingem între un sens juridic al legalității conform căruia ceea ce este legal echivalează cu ceea ce este permis prin lege⁹ și un sens sociologic ce identifică ceea ce este licit cu ceea ce este acceptabil social. Astfel, contestarea constrângerilor legale poate fi considerată „normală” sau cel puțin acceptabilă în funcție de constrângeri structurale diverse. Regulile contestate prin activități informale nu sunt de regulă rezultatul unei reglementări pragmatice, adaptate nevoilor și circumstanțelor locale, ci rezultă din procese de transpunere fără acomodare la noul context¹⁰, provocând astfel conflicte între așteptările locale și standarde internaționale¹¹. Așadar, abordările punitive, menite să suprimă practici locale dezavuate în numele unei uniformizări a comportamentelor ghidate de standarde internaționale abstracte, au dat cel mai adesea greș¹².

În comparație, informalitatea „dincolo de stat” desemnează sectoarele de activitate, zonele sau regiunile sociale pe care statul nu le reglementează din varii motive. În aceste cazuri, fie nu a fost identificată o nevoie socială, fie nu există interes politic pentru a aborda o problemă socială dată. Exemplele sunt

⁷ Abel Polese, Jeremy Morris, „My Name is Legion. The Resilience and Endurance of Informality Beyond, or in Spite of, the State”, in *Idem* (eds.), *Informality in Post-Socialism*, Palgrave, London, 2015.

⁸ Willem Van Schendel, Itty Abraham, (eds.), *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Side of Globalization*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Hernando De Soto, *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*, Basic Books, New York, 2000.

¹¹ S. Gill, *The Pathology of Corruption*, HarperCollins Publishers India, New Delhi, 1998.

¹² James Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven and London, 1998.

numeroase: pot fi nevoi sociale aparte în regiuni extrem de defavorizate economic, o minoritate care caută sprijin public, o situație de urgență iscată în urma unei catastrofe naturale sau a unui război. În aceste circumstanțe nu este potrivit să spunem că statul nu este prezent, ci mai degrabă că statul încearcă să ajungă să definească intervenții și reglementări noi, dar nu este clar când sau dacă o va face. În aceste cazuri, acțiunea statului poate fi considerată insuficientă sau inoportună. În anumite contexte, intervenția publică poate fi neviabilă economic sau contestată social, iar problema considerată suficient de insignifiantă pentru a nu îngrijora factorii de decizie¹³. În aceste circumstanțe, indivizii, dacă nu chiar comunitățile ca atare, vor recurge la practici informale, unele contrare legii, dar totuși legitime din perspectiva autorilor lor. Cele două studii de caz prezentate în acest articol sprijină aplicabilitatea practică a celor două noțiuni prezentate mai sus, informalitatea „în pofida” statului și informalitatea „dincolo de” stat. Nu pretindem că aceste cazuri sunt reprezentative. Preluăm însă argumentul lui Barth¹⁴, conform căruia

„prin concentrarea asupra comparației modului în care interacțiunea socială este constituită și canalizată în diferite sisteme și nu pe caracteristicile instituționale ale diferitelor societăți, este posibilă ignorarea problemei scalei atunci când se construiesc dimensiunile pentru comparație”.

Analizând formele de îngrijire a copiilor la domiciliu rezultate din incapacitatea statului de a furniza servicii sau de a se manifesta ca autoritate de reglementare, cazul bonelor din România scoate în evidență modul în care informalitatea se dezvoltă dincolo de stat. Informalitatea serviciilor plătite de îngrijire a copiilor la domiciliu prezintă interdependența dintre structurile economice și sociale și ilustrează că informalitatea se dilată ca un gaz, ocupând tot spațiul disponibil pe care statul nu îl reglementează. Cel de-al doilea caz tratează o arie în care deși prezent, statul nu este perceput astfel, conducând către practici informale „în pofida” statului, sub forma plăților informale pentru servicii prestate. În pofida ambiției de a reglementa relațiile dintre cetățeni, statul ungar pare să nu fie capabil să-și manifeste prezența sau, cel puțin, să o facă într-o măsură satisfăcătoare ori suficientă.

Primul studiu de caz explorează rolul plăților informale pentru serviciile de îngrijire a copiilor în cadrul întregului sector de îngrijire a copiilor. Sunt analizate experiențele a 29 de familii cu unul sau două venituri, atât din mediul urban cât și din cel rural, grație unei serii de interviuri semi-structurate, selecționate dintr-un total de 57 de interviuri cu părinți și bunici (au fost realizate două interviuri separate în cazul a 28 de familii și un singur interviu în cazul uneia dintre gospodării) realizate în perioada 2010-2015. Aceste servicii

¹³ Thom Davies, Abel Polese, „Informality and Survival in Ukraine's Nuclear Landscape: Living with the Risks of Chernobyl”, *Journal of Eurasian Studies*, vol. 6, no. 1, 2015, pp. 34-45.

¹⁴ Fredrik Barth, *Process and Form in Social Life*, Routledge & Kegan Paul, London, 1981.

sunt folosite în primii ani de viață ai copiilor ca înlocuitor al serviciilor formale de îngrijire, care, în cazul României, sunt practic inexistente pentru copiii mai mici de trei ani¹⁵. Cel de-al doilea studiu de caz este construit plecând de la analiza a 50 de interviuri semi-structurate, efectuate în Budapesta în intervalul decembrie 2009-mai 2011 pe baza unui protocol de interviu flexibil cu scopul de a colecta descrieri detaliate ale unor schimburi informale de resurse. Știind că participanții au fost selectați potrivit metodei „bulgărelui de zăpadă”, considerată potrivită pentru a identifica populații-țintă ascunse, de exemplu membrii grupurilor sociale deviante sau vulnerabile¹⁶, persoanele intervievate, participanți efectivi la tranzacții informale sau cel puțin în contact direct cu fenomenul, provin din medii sociale și organizaționale diverse.

Informalitatea: construcția unei definiții satisfăcătoare

Vasta literatură despre informalitate apărută în ultimii ani s-a construit pe lucrări ceva mai timpurii. Pășind pe urmele cercetărilor antropologice ale lui Keith Hart¹⁷, consolidate prin lucrările lui James C. Scott¹⁸, cele mai recente dezbateri au generat un sub-curent de antropologie economică și sociologie calitativă focalizate pe dimensiunea simbolică a pieței¹⁹ pentru a justifica sau cel puțin pentru a înțelege tranzacțiile informale. Un al doilea curent de cercetare își are originile în economie, unde, începând cu anii 1970²⁰, munca informală devine obiectul unor cercetări ce încearcă să construiască taxonomii ale informalității²¹ și să cuantifice fenomenul folosind indicatori non-standard²².

¹⁵ OECD, „OECD Family Database – Public Policies for Families and Children: PF 3.2”, 2014 Accesat 27 octombrie 2014, la adresa http://www.oecd.org/els/soc/PF3_2_Enrolment_in_childcare_and_preschools.pdf.

¹⁶ H.S. Becker, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, McMillan, New York, 1966.; L.A. Goodman, „Snowball Sampling”, *Annals of Mathematical Statistics*, vol. 32, 1961, pp. 148-170.

¹⁷ Keith Hart, „Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana”, *Journal of Modern African Studies*, vol. 11, no. 1, 1973, pp. 61-89.

¹⁸ James Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven CT and London, 1976; J.C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven and London, 1985.

¹⁹ Jonathan Parry, Marc Bloch, (eds.), *Money and the Morality of Exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989; Steve Gudeman, *The Anthropology of Economy...cit.*

²⁰ ILO, *Employment, Incomes and Equality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*, ILO, Geneva, 1972.

²¹ Edgar Feige, „Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach”, *World Development*, vol. 18, no. 7, 1990, pp. 989-1002.

²² Daniel Kaufmann, A. Kaliberda, „Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence”. World Bank Policy Research Working Paper 1691, 1996.

O a treia abordare, articulată între științele juridice și științele politice, a căpătat, de asemenea, contur, concentrându-se, cu excepția unor opinii ultraliberale²³, asupra aspectelor negative ale informalității, în special asupra corupției²⁴. Dincolo de diferențele care le separă, opiniile majorității cercetărilor de mai sus converg într-o viziune a informalității ca fenomen de tranziție, excepțional sau, în cel mai bun caz, marginal.

Această abordare a fost contestată din cel puțin două puncte de vedere. Considerând, din perspectivă antropologică, informalitatea drept un fenomen persistent, de durată și integrant funcționării relațiilor economice și sociale (*embedded*), James C. Scott²⁵ a inițiat dezbaterile în jurul așa-numitei economii morale, analizând impactul practicilor economice informale asupra relațiilor de putere²⁶. Această agendă de cercetare a dat naștere apoi mai multor lucrări de referință în antropologia economică²⁷, în perioada în care cercetare în științele sociale a început să conteste natura obiectivă a „realității” sociale, dezvăluind caracterul dinamic al bunurilor²⁸ și al banilor²⁹, noțiuni ale căror înțelesuri și încărcături simbolice diferă în situații și contexte diferite. Economia informală a devenit, de asemenea, un subiect de interes pentru factorii de decizie și pentru specialiștii în politică. Începând cu anii 1960, corupția a reprezentat un punct de referință în cadrul dezbaterilor despre guvernarea eficientă a statelor postcoloniale³⁰. Mai apoi, în anii 1990, prin deschiderea spațiilor post-socialiste,

²³ N.H. Leff, „Economic Development through Bureaucratic Corruption”, *American Behavioural Scientist*, vol. 3, no. 8, 1964, pp. 8-14; Susan Rose-Ackerman, *Corruption and Government: Causes, Consequences and Reform*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1999.

²⁴ Daron Acemoglu, Thierry T. Verdier, „The Choice between Market Failure and Corruption”, cit.; L. Langbeing, S. Knack, „The Worldwide Governance Indicators: Six, One, or None?”, *The Journal of Development Studies*, vol. 46, no. 2, 2010, pp. 350-370; Daniel Kaufmann, Aart Kraav, Massimo Mastruzzi, „Measuring Governance Using Cross-Country Perceptions Data”, cit.; Bo Rothstein, *The Quality of Government...cit.*

²⁵ James Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven CT and London, 1976.

²⁶ *Idem*, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven and London, 1985.

²⁷ Chris Hann, Keith Hart, (eds.), *Market and Society: The Great Transformation Today*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011; Chris Hann, „Moral Economy”, in Keith Hart, J.-L. Laville, A.D. Cattani (eds.), *The Human Economy*, Polity, Cambridge and Malden, 2010, pp. 187-199.

²⁸ Nicholas Thomas, *Entangled Objects: Exchange, Material Culture and Colonialism in the Pacific*, Harvard University Press, Cambridge MA and London, 1991.

²⁹ Jonathan Parry, Marc Bloch, (eds.), *Money and the Morality of Exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

³⁰ N.H. Leff, „Economic Development...cit.”; L. Palmier, „Bureaucratic Corruption and Its Remedies”, in M. Clark, (ed.), *Corruption: Causes, Consequences and Control*, St. Martin's Press, New York, 1983, pp. 207-220.; S. Rose-Ackerman, *Corruption: A Study in Political Economy*. Academic Press, New York, 1978.

dezbatelor despre dezvoltare, guvernare și corupție au cunoscut o revitalizare notabilă, care continuă până în prezent³¹. Utilizarea „cazurilor de succes” și a „bunelor practici” de către statele mai noi sau mai puțin eficiente a încurajat o utilizare largă a paradigmei tranziționale, făcându-se uz de experiențe occidentale pentru a alinia practicile, mecanismele și instituțiile spațiului extra-occidental normelor impuse de lumea industrializată.

Numeroși observatori ai acestei abordări „de recuperare a întârzierii” au privit însă cu reticență importul de politici, structuri și instituții occidentale prefabricate ale Occidentului, văzute ca funcționând fără cusur în Vest. Doar în urma criticilor lui Stiglitz³² s-a început critica aspră a abordării macro de modernizare, modelată după o formulă neoliberală occidentală care s-a bucurat de un consens relativ larg, utilizată fără discriminare în contexte socio-economice variate. Critica a avut ecou în rândul cercetătorilor care arătau că etosurile divergente³³, gradele variate de acceptabilitate socială³⁴ sau chiar abilitățile intelectuale limitate sau diferite³⁵ limitează acceptarea, înțelegerea și implementarea politicilor și reformelor ca un pachet coerent, aplicabil oriunde și oricând. În final, cercetătorii din domeniul științelor politice au observat și ei

³¹ Ida Harboe, „Grey Zones of Welfare”, *Journal of Eurasian Studies*, vol. 6, no. 1, 2015, pp. 17-23; Caroline Humphrey, *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*, Cornell University Press, Ithaca NY, 2002; A. Millington, M. Eberhardt, B. Wilkinson, „Gift Giving, Guanxi and Illicit Payments in Buyer-Supplier Relations in China: Analysing the Experience of UK Companies”, *Journal of Business Ethics*, vol. 57, no. 3, 2005, pp. 255-268; David Jancsics, „Imperatives in Informal Organizational Resource Exchange in Central Europe”, *Journal of Eurasian Studies*, vol. 6, no. 1, 2015, pp. 59-68; Abel Polese, „If I Receive it, it is a Gift; if I Demand it, then it is a Bribe’ on the Local Meaning of Economic Transactions in Post-soviet Ukraine”, *Anthropology in Action*, vol. 15, no. 3, 2008, pp. 47-60; P. Temple, G. Petrov, „Corruption in Higher Education: Some Findings from the States of the Former Soviet Union”, *Higher Education Management and Policy*, vol. 16, no. 1, 2004, pp. 83-99; Adrian Smith, A. Stenning, „Beyond Household Economies: Articulations and Spaces of Economic Practice in Postsocialism”, *Progress in Human Geography*, vol. 30, no. 2, 2006, pp. 190-213; Rustamjon Urinboyev, Markus Svensson, „Living Law, Legal Pluralism and Corruption in Post-Soviet Uzbekistan”, *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, vol. 45, no. 3, 2013, pp. 372-390; Rustamjon Urinboyev, Markus Svensson, „Rethinking Corruption in Post-Soviet Uzbekistan: Ethnography of ‘Living Law’”, in K. Papendorf, S. Machura, A. Hellum, (eds.), *Eugen Ehrlich’s Sociology of Law*, LIT Verlag, Zürich/Berlin, 2014, pp. 207-238; Marius Wamsiedel, „Non-monetary Informal Practices and their Concealment in a Romanian Hospital”, conference paper *Informal Practices and Structures in Eastern Europe and Central Asia*, Fribourg (23 Noiembrie 2013); organizată de The University of Fribourg (Switzerland).

³² Joseph Stiglitz, *Globalisation and Its Discontents*, Penguin, New York, 2002.

³³ S. Gill, *The Pathology of Corruption*, HarperCollins Publishers India, New Delhi, 1998.

³⁴ Willem Van Schendel, Itty Abraham (eds.), *Illicit Flows and Criminal Things...cit.*

³⁵ Claudio Morrison, *A Russian Factory Enters the Market Economy*, Routledge, London, 2008.

limitele acestei abordări. Carothers³⁶, printre alții, a sugerat că Occidentul încearcă să promoveze în ceea ce s-a numit „lumea aflată în curs de dezvoltare” instituții, proceduri și practici care nu există sau nu funcționează corespunzător nici măcar în Occident. De asemenea, critica paradigmei tranziționale a fost reîntărită atât de noul val de cercetări empirice din domeniul geografiei umane și al studiilor feministe care au sugerat alternative la capitalism³⁷, cât și de dezbaterile aflate în desfășurare de mai bine de douăzeci de ani care pun sub semnul întrebării modelul neoliberal³⁸ și invită la înțelegerea conceptului de economii diverse și, nu în ultimul rând, de redescoperirea anarhismului în geografie³⁹. Această tendință critică poate fi observată inclusiv în literatura privind bunăstarea socială (*social welfare*) și practicile informale⁴⁰, care refuză argumentul că statul este unicul furnizor de servicii sociale și, punând accent pe rolul acțiunii umane (*human agency*)⁴¹, scoate în evidență mecanismele și practicile care nu sunt sancționate de stat sau organizațiile sale.

Lucrările recente despre informalitate au depășit granițele analizei economice și, bazându-se pe cercetările pioniere ale lui Granovetter⁴², au intrat pe terenul științelor sociale⁴³, propunând o interpretare mai amplă a sensului informalității și a influenței acesteia în numeroase sfere ale vieții⁴⁴. Mai mult,

³⁶ Thomas Carothers, „The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, vol. 13, no. 1, 2002, pp. 5-21.

³⁷ Arturo Escobar, *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996; J.K. Gibson-Graham, *The End Of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*, Blackwell Publishers, Oxford UK and Cambridge USA, 1996; *Idem*, „Diverse Economies: Performative Practices for ‘Other Worlds’”, *Progress in Human Geography*, vol. 32, no. 5, 2008, pp. 613-632.

³⁸ J. Brohman, „Economism and Critical Silences in Development Studies: A Theoretical Critique of Neoliberalism”, *Third World Quarterly*, vol. 16, no. 2, 1995, pp. 297-318; D. Plehwe, B.J. Walpen, G. Neunhöffer, (eds.), *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*, Routledge, New York NY, 2007.

³⁹ Richard White, Colin Williams, „Anarchist Economic Practices in a ‘Capitalist’ Society: Some Implications for Organisation and the Future of Work”, *Ephemera*, vol. 14, no. 1, 2014, pp. 951-975.

⁴⁰ Abel Polese, Jeremy Morris, Borbala Kovacs, Ida I. Harboe, „‘Welfare States’ in Central and Eastern Europe: Where Informality Fits In”, *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 22, no. 2, 2014, pp. 184-198.

⁴¹ Abel Polese, Jeremy Morris, „My Name is Legion...cit”.

⁴² Marc Granovetter, „Economic Actions and Social Structures: The Problem of Embeddedness”, *American Journal of Sociology*, vol. 91, no. 3, 1984, pp. 481-510.

⁴³ Steve Gudeman, *The Anthropology of Economy...cit.*; Lale Yalçın-Heckmann, „Informal Economy Writ Large and Small: From Azerbaijani Herb Traders to Moscow Shop Owners”, in Jeremy Morris, Abel A. Polese (eds.), *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, Routledge, London and New York, 2014, pp. 165-186.

⁴⁴ G. Helmke, S. Levitsky, „Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda”, *Perspectives on Politics*, vol. 2, no. 4, 2004, pp. 725-740; R. Isaacs, *Party System Formation in Kazakhstan: Between Formal and Informal Politics*, Routledge,

deși clasa socială și statutul social rămân categorii pertinente pentru înțelegerea modului în care practicile informale sunt concepute, adoptate și transmise, aceste studii demonstrează că practicile informale pătrund în toate sferele societății, atât în tabăra câștigătorilor, cât și în cea a perdanților proceselor de schimbare socială și politică, așa cum o demonstrează tranzițiile post-socialiste și post-sovietice⁴⁵. În fapt, cea mai mare contribuție empirică adusă informalității își are originile în lumea post-socialistă⁴⁶, dar acest lucru poate fi interpretat ca o recomandare pentru a căuta și cerceta informalitatea și în alte contexte naționale având în vedere că informalitatea pare să fie un fenomen persistent, permanent⁴⁷. Așadar, informalitatea nu poate fi considerată pur și simplu de natură economică sau monetară, ci mai degrabă ca având potențialul de a influența toate aspectele societății. Pe de altă parte, știind că informalitatea nu cuprinde și „activitățile infracționale”, se impune o delimitare. Situația se complică știind că, la nivel microsocial, limita dintre activitățile care pot fi considerate infracționale și legale este adesea subiectivă. Două distincții devin așadar necesare.

Prima este matricea legal/ilegal–licit/ilicit expusă de Van Schendel și Abraham⁴⁸, unde licit înseamnă acceptabil din punct de vedere social, desemnând astfel atât mare parte din activitățile legale, cât și un subset al activităților ilegale. O a doua noțiune se bazează pe distincția dintre nocivitate directă și indirectă⁴⁹. Crima (infracțiunea) dăunează societății în mod direct,

London, 2011; *Idem*, „Bringing the ‘Formal’ Back in: Nur Otan, Informal Networks, and the Countering of Elite Instability in Kazakhstan”, *Europe-Asia Studies*, vol. 65, no. 6, 2013, pp. 1055-1079; Alena Ledeneva, *Russia’s Economy of Favours: „Blat”, Networking and Informal Exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998; Alena Ledeneva, *Can Russia Modernise: Sistema, Power Networks and Informal Governance*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013; Barbara Misztal, *Informality: Social Theory and Contemporary Practice*, Routledge, London, 2000.

⁴⁵ Jeremy Morris, „Unruly Entrepreneurs: Russian Worker Responses to Insecure Formal Employment”, *Global Labour Journal*, vol. 3, no. 2, 2012, pp. 217-236. Disponibil la <http://digitalcommons.mcmaster.ca/globallabour/vol3/iss2/2> (accesat 31 Martie 2013); Jeremy Morris, Abel A. Polese, „Introduction: Informality – Enduring Practices, Entwined Livelihoods”, in *Idem*, (eds.), *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, Routledge, London and New York, 2014.

⁴⁶ Christian Giordano, Nicolas Hayoz, (eds.), *Informality in Eastern Europe: Structures, Political Cultures and Social Practices*, Peter Lang, Bern, 2014; D. Henig, N. Makovsky, *Economies of Favour after Socialism*, Oxford University Press, Oxford, 2014; Abel Polese, Jeremy Morris, „My Name is Legion...cit.”.

⁴⁷ Jeremy Morris, Abel A. Polese, „Informal Health and Education Sector Payments in Russian and Ukrainian Cities: Structuring Welfare From Below”, *European Urban and Regional Studies*, 2015. Disponibil la: <http://eur.sagepub.com/content/early/2014/03/30/0969776414522081.abstract>.

⁴⁸ Willem Van Schendel, Ity Abraham, (eds.), *Illicit Flows and Criminal Things...cit.*

⁴⁹ Abel Polese, „The Guest at the Dining Table: Economic Transition and the Reshaping of Hospitality, Reflections from Batumi and Odessa”, *Anthropology of East Europe Review*,

lipsind-o de forță de muncă, și stârnind un sentiment de nesiguranță ce tulbură activitățile productive. Traficul de persoane, răpirile și furturile urmează aceeași logică, dar, probabil, evaziunea fiscală este cea mai nocivă. Cetățenii sunt afectați pentru că un venit fiscal mai mic fie sporește presiunea fiscală asupra contribuabililor cinstiți, fie micșorează sumele disponibile pentru cheltuielile publice. Practicile netransparente de angajare rareori afectează doar un individ în mod direct (exceptând cazul în care persoana a primit o slujbă, dar o schimbare de ultim moment a anulat acest lucru), în schimb dăunează societății în mod indirect în numeroase moduri, prin recrutarea unor persoane incompetente în posturi cheie, subminând astfel eficiența și competența organizațională și diminuând încrederea în instituțiile statului.

Abordările identificate în acest articol se bazează pe distincția menționată anterior cea dintre ceea ce este legal și ce este licit⁵⁰, explicată în tabelul de mai jos. Există I.sau omisiuni ilegale conform codurilor penale locale, dar care nu sunt percepute ca fiind „rele”⁵¹, ci sunt considerate acceptabile din punct de vedere social și, astfel, licite. Există de asemenea acțiuni sau omisiuni care sunt perfect legale, dar pe care un grup sau o parte din membrii acestuia nu le acceptă, cel puțin pe termen scurt, ca fiind licite.

Tabel nr. 1

Acțiuni și omisiuni prin prisma matricei legal/ilegal-licit/ilicit		
	Legal	Ilegal
Licit	Normele statului și ale societății sunt aceleași.	Societatea acceptă și consideră legitim ceva ce este interzis de către instituțiile sau codurile statului.
Illicit	Statul nu pedepsește acțiunile care sunt stigmatizate din punct de vedere social (de către una sau mai multe comunități).	Normele statului și ale societății sunt aceleași.

Sursa: Adaptare după Van Schendel și Abraham, 2005

vol. 27, no. 1, 2009, pp. 65-77; *Idem*, „Informality Crusades: Why Informal Practices are Stigmatized, Fought and Allowed in Different Contexts According to an Apparently Unintelligible Logic”, *Caucasus Social Science Review* vol. 2, no. 1, 2015, pp. 1-26: <http://openjournals.gela.org.ge/index.php/CSSR/article/view/1648/933>.

⁵⁰ Willem Van Schendel, Itty Abraham, (eds.), *Illicit Flows and Criminal Things...cit.*

⁵¹ Patricia Fogarty, „We All Do It and We All Think It's Bad”: discourses and practices of corruption in Moldova. *Emerging Citizenship and Contested Identities between the Dniester, Prut and Danube Rivers* workshop Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle, Germany, 2005, March, 10-11, 2005; Johan Rasanayagam, „Informal Economy, Informal State: The Case of Uzbekistan”, *International Journal of Sociology and Social Policy*, vol. 31, no 11/12, 2011, pp. 681-696.

Tabel nr. 2

**Nocivitatea directă (cu efect asupra cetățenilor) și indirectă
(cu efect asupra societății) a informalității**

	Daună directă (majoritar ilicită)	Daună indirectă (ar putea fi licită)
Illegal	Crimă, trafic de persoane, trafic de droguri, violență etnică (pot fi considerate licite).	Fraudă fiscală, nepotism, discriminare etnică sau religioasă.
Legal	Acțiuni legale împotriva oamenilor neinformați pentru a extorca bani sau proprietăți; clauze scrise cu corp redus de literă la sfârșitul unui contract.	Legi care favorizează un anumit grup (etnic, religios) în defavoarea altora (sunt licite pentru cele favorizate).

Sursa: Polese, 2015

Din aceste două tabele putem extrage o definiție a tipului de informalitate care reprezintă obiectul principal al acestui articol. Informalitatea descrie acele activități care nu sunt reglementate de stat⁵², dar sunt fie acceptabile social (licite), fie nu dăunează direct unui individ (dar pot fi nocive în mod indirect). Această definiție exclude, într-o anumită măsură, activitățile grupărilor de crimă organizată și activitățile pedepsite atât de codurile penale, cât și de standardele morale de pretutindeni. Potrivit acestei definiții, cele două cazuri ilustrate mai jos prezintă modul în care informalitatea poate fi produsă, menținută și reprodusă în pofida sau dincolo de stat.

*Dincolo de stat: plata informală a serviciilor de îngrijire
a copiilor în primii ani de viață*

Studierea practicilor informale de îngrijire a copiilor din România ilustrează felul în care activitățile considerate ilegale de către stat – schimburile informale bani-pentru-îngrijire – sunt acceptate de majoritatea părinților în contextul unei asistenței sociale deficitare și în pofida efectelor sociale nocive directe și indirecte. Dintre vecinii săi post-socialiști, România s-a aflat la coada clasamentelor în ceea ce privește acoperirea serviciilor publice de educare și îngrijire timpurie a copiilor (*early childhood education and care services – ECEC*): aproximativ 10% din copiii din grupa de vârstă 0-3 ani beneficiază de îngrijire în creșe și grădinițe și în total mai puțin de trei sferturi dintre copiii între 3 și 6 ani merg la grădiniță⁵³. Îngrijirea copiilor mici are loc într-o măsură

⁵² Supriya Routh, „Building Informal Workers Agenda: Imagining ‚Informal Employment’ in Conceptual Resolution of ‚Informality’”, *Global Labour Journal*, vol. 2, no. 3, 2011, pp. 208-227. Disponibil la: <https://escarpmentpress.org/globallabour/article/view/1106> (accesat 31 Octombrie 2015).

⁵³ OECD, „OECD Family Database – Public Policies for Families and Children: PF 3.2”, 2014 (accesat 27 Octombrie 2014), la adresa: <http://www.oecd.org/els/soc/PF3_2_Enrolment_in_childcare_and_preschools.pdf>.

copleșitoare la domiciliu în primii patru ani de viață și chiar și după această vârstă îngrijirea se face tot acasă, în unele cazuri apelându-se la ajutoare plătite. Totuși, familiile ale căror experiențe stau la baza analizei de față au descris variații în îngrijirea zilnică a copiilor în primii cinci ani din viață care scot în evidență diferențe socio-economice sistematice⁵⁴.

În perioada analizată (2005-2015), cuplurile în care ambii soți au avut studii superioare și au realizat venituri, au ales între două opțiuni de îngrijire a copiilor în primii ani din viață, ambele bazându-se, în moduri diferite, pe angajarea de ajutor plătit. Prima opțiune a fost cea a concediului de îngrijire plătit al mamei, până la împlinirea vârstei de doi ani a copilului. Mamele reveneau la serviciu la ceva timp după prima aniversare a copilului, acesta urmând a fi îngrijit de o bonă vreme de un an sau doi. În jurul vârstei de trei ani, părinții își înscriau copiii la o grădiniță cu program prelungit, un aranjament de îngrijire foarte stabil⁵⁵. Familiile cu două venituri care se puteau baza pe bunici pentru îngrijirea zilnică a copiilor alegeau această alternativă, însă situația era mai puțin frecventă decât angajarea unei bone. O a doua cale de îngrijire, mai puțin întâlnită, era maximizarea concediului plătit (doi ani) de mamă, angajând o bonă doar pentru anul rămas până la vârsta înscrierii la grădiniță cu program normal, aproape de trei ani. Programul scurt de la grădiniță era completat de angajarea informală a unei bone până la începerea școlii având în vedere că majoritatea părinților din România lucrează cu normă întreagă⁵⁶. Pe scurt, majoritatea părinților angajați, adesea cu studii superioare și salarii peste medie, au considerat angajarea informală a unei bone ca fiind, per total, o resursă rezonabilă și accesibilă din punct de vedere material pentru îngrijirea copiilor, reprezentând o alternativă la serviciile publice pentru îngrijirea copiilor cu vârsta mai mică de trei ani, practic inexistente.

În comparație, cuplurile mai puțin educate, cu cel mult cursuri post-liceale, și cu ambii soți sau doar unul angajat, s-au bazat adesea pe un alt aranjament de îngrijire a copiilor. Fie că aveau sau nu dreptul la concediul de creștere plătit, majoritatea mamelor cu studii medii care nu se puteau baza pe ajutorul bunicii pentru a umple golul rămas până la vârsta necesară înscrierii la grădiniță, au renunțat cu totul la serviciu până la atingerea respectivei vârste. În jurul împlinirii vârstei de trei ani, acești părinți și-au înscris și ei copiii la grădiniță, însă majoritatea nu a reușit să obțină un loc în grădinițele cu program prelungit⁵⁷, adesea înscriindu-și copiii în grădinițe cu program scurt și realizând,

⁵⁴ Borbála Kovács, „The Totality of Caring’: Conceptualising Childcare Arrangements for Micro-level Empirical Research”, *International Journal of Sociology and Social Policy*, vol. 35, no. 9/10, 2015, pp. 699-719.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Comisia Europeană, „European Employment Observatory review: Spring 2007”, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2007.

⁵⁷ Borbála Kovács, „The Totality of Caring’...cit.”.

astfel, același aranjament orientat spre socializare ca o parte din cuplurile bine educate, cu venituri peste medie, dar active⁵⁸. Pentru mamele care au lucrat puțin sau deloc înaintea nașterii copilului, îngrijirea acestuia a dus la abandonarea oricăror planuri de încadrare, mamele rămânând acasă chiar și după ce copiii lor au început grădinița, din moment ce, spre deosebire de mamele cu studii superioare și cu venituri mai mari, bona nu reprezenta o opțiune accesibilă.

Pentru familiile cu ambii soți angajați, cu venituri mari, o „femeie” care să vină, să aibă grijă și să „iubească” copilul pe o perioadă mai scurtă sau mai lungă până la începerea grădiniței sau în combinație cu aceasta, reprezenta normalitatea, percepută ca fiind o practică uzuală (un tată s-a referit la angajarea bonei ca fiind o „modă”) și accesibilă din punct de vedere financiar și logistic, chiar dacă unele cupluri cu venituri mari s-au referit la ajutorul plătit ca fiind, totuși, „un lux”. Informalitatea schimburilor bani-pentru-îngrijire a fost, de asemenea, considerată normală, singurul mod posibil de a realiza tranzacția, unii părinți exprimându-și îndoielile în privința beneficiilor formalizării acestui tip de tranzacție. După cum am evidențiat în altă lucrare⁵⁹, acești părinți nu au văzut niciun fel de plus-valoare în înregistrarea unui schimb în care ceea ce doreau să obțină – îngrijire de încredere, în siguranță și cu afecțiune, în intimitatea locuinței proprii – nu varia în funcție de valoarea pecuniară. Într-adevăr, informalitatea acestui tip de tranzacție a fost considerată ca fiind benefică: prețul serviciilor rămâne rezonabil (formalizarea, respectiv semnarea unui contract, ar genera costuri suplimentare, cum ar fi impozitele și contribuțiile sociale), nu necesită raporturi cu autoritățile fiscale, este lipsită de complicații și, prin urmare, flexibilă.

Beneficiile evidente ale tranzacției informale bani-pentru-îngrijire pentru majoritatea părinților (și probabil chiar a îngrijitorilor) au, cu toate acestea, un număr de implicații macrosociale din care multe pot fi considerate dăunătoare, în special pentru îngrijitorii plătiți, în prezent și în viitor, chiar dacă aceste servicii sunt complementare serviciilor publice insuficiente. Caracterul informal al tranzacțiilor bani-pentru-îngrijire înseamnă că îngrijitorii funcționează ca participanți atomizați pe piețe ale serviciilor locale de îngrijire a copiilor dictate de cerere și guvernate de informații imperfecte. Un rezultat al acestei situații este marea variație a salariilor primite de bone pentru servicii similare, chiar și în aceeași localitate. În rândul cuplurilor intervievate, tarifele porneau de la 50 RON până la 400 RON în zonele rurale și până la 600 RON în zonele urbane pentru 20 de ore de muncă pe săptămână și între 500 RON și 1000 RON pe lună pentru 40 de ore de muncă pe săptămână. Aceste tarife

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Borbála Kovács, „Nannies and Informality in Romanian Local Childcare Markets”, in Jeremy Morris, Abel Polese, (eds.). *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, Routledge, London and New York. 2014, pp. 67-84.

reprezintă parțial rezultatul profilului femeilor care au avut o astfel de slujbă temporară: fie pensionare, femei mai în vârstă care beneficiau, de asemenea, și de pensie de stat, sau, mai puțin frecvent, femei tinere, necăsătorite, fără loc de muncă⁶⁰. Așadar, părinții și bonele considerau adesea banii-pentru-îngrijire ca fiind o completare a unor venituri regulate și nu sursa principală de venit. Prin urmare, multe bone nu erau interesate nici de formalizarea tranzacțiilor în care erau implicate, și nici de coordonarea cu alți îngrijitori pentru a solicita tarife coerente pe această piață.

În același timp însă, disponibilitatea femeilor mai în vârstă de a-și asuma o astfel de slujbă a trezit, în rândul părinților, rețineri față de femeile de vârstă activă, mai instruite, care doreau să devină îngrijitoare. Imaginea-tip a bonei este cea a unei femei mai în vârstă care oferă îngrijirea pe care ar asigura-o o bunică iubitoare. Un tată ostil ideii, considerând bona o persoană străină familiei, a comentat:

„Cred că aş avea mai multă încredere într-o persoană mai în vârstă, deşi nu cu mult. Nu cu mult pentru că se plictisesc după o perioadă. În cele tinere mai puțin pentru că fac mai degrabă din rutină ... Cum să spun, au tendința de a învăța lucrurile doar pe de rost, deci știu mai degrabă din teorie, deși tinerele sunt și flexibile. Deci eu am văzut persoane tinere care erau foarte flexibile, știau și se descurcau mai bine decât o persoană mai în vârstă. deci cred că nu vârsta este factorul decisiv, ci aş încerca să obțin informații despre ele”.

În orice caz, faptul că îngrijirea informală a copiilor, contra cost, este considerată potrivită femeilor care dispun și de alte venituri, poate reprezenta un motiv important în stabilirea tarifelor pentru serviciile oferite, adesea sub nivelul salariului minim. Cu toate acestea părinții activi care caută acest tip de servicii consideră aceste tarife ridicate. Mai mult, suprapunerea imaginii bonei cu cea a unei bunici surogat – uneori chiar de către îngrijitoarele mai în vârstă⁶¹ – a reconfigurat, în mod simbolic, un schimb economic a cărui valoare pecuniară ar fi putut fi mai ridicată, într-o „muncă de iubire” (*labour of love*)⁶² plătită, a cărei componentă afectivă a devenit astfel mai importantă și mai valoroasă. Dragostea și banii au fost considerați de părinți mai ales ca fiind două valori separate, dacă nu chiar incompatibile, schimbând astfel valoarea monetară a serviciilor. Prin urmare, plata acestor servicii nu reflecta calitatea

⁶⁰ A se vedea și Majda Hrzenjak, „The Regulation of Paid Domestic Work: A Win-Win Situation or a Reproduction of Social Inequalities?”, in Hanne Marlene Dahl, Marja Keranen, Anne Kovalainen (eds.), *Europeanisation, Care and Gender*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011, pp. 59-74; *Idem*, „Hierarchisation and Segmentation of Informal Care Markets in Slovenia”, *Social Politics*, vol. 19, no. 1, 2012, pp. 38-57.

⁶¹ Consultați Borbála Kovács, „Nannies and Informality...cit.”.

⁶² Hilary Graham, „Caring: A Labour of Love”, in Janet Finch, Dulcie Groves, (eds.) *A Labour of Love: Women, Work and Caring*, London: Routledge & Kegan Paul, 1983, pp.13-30.

îngrijirii acordate. Separarea serviciilor de îngrijire de valoarea lor monetară a permis părinților să obțină servicii excelente la un preț redus sau foarte redus. Dimpotrivă, cu cât era mai apropiată relația dintre ajutorul plătit și copil (și mamă), cu atât recompensa era mai redusă, uneori ajungându-se la renunțarea completă a plății către bonă. În timp ce la nivel microsocial relația de îngrijire era emoțional și simbolic firească și satisfăcătoare, reinterpretarea serviciilor informale de îngrijire a copiilor contra cost ca o relație în primul rând afectivă și nu ca o tranzacție care implică muncă și angajament, poate fi considerată ca având multiple implicații negative în timp, la nivel macrosocial.

În primul rând, redefinind simbolic și narativ serviciile de îngrijire plătite ca fiind relații de iubire și înlocuitoare de bunică, atenția este în mod convenabil mutată de pe aspectele de îngrijire profesională care necesită compensare financiară conform valorii intrinsece și semnificative. În acest fel, chiar dacă efortul depus pentru îngrijirea copilului în primii ani de viață este foarte intens, serviciul rămâne ieftin, fiind astfel accesibil părinților cu două venituri, dar neatractiv ca sursă principală de venit pentru îngrijitori. În al doilea rând, accentuând componenta sa afectivă și nu efortul depus, adică sentimente în locul activităților⁶³, îngrijirea informală a copiilor contra cost rămâne străină de noțiunile de profesionalism, metodă și expertiză. Întemeind calitatea muncii de îngrijire pe afinitățile dintre îngrijitor și copil, îngrijitorii cu abilități și instruire formală nu sunt mai valoroși sau mai doriți decât colegii lor necalificați, neinstruiți (și mai în vârstă). Dimpotrivă, tendința întărește reticențele potențialilor îngrijitori de a investi în profesionalizare și în plus devalorizează investițiile persoanelor mai tinere în educație și instruire, atât simbolic, cât și financiar. Astfel, îngrijirea copiilor în primii ani de viață rămâne o activitate bazată de intuiție, afect și disponibilitate emoțională, adresată în esență persoanelor de gen feminin, fără calificare, o experiență particulară și privată. În al treilea rând, disjuncția dintre îngrijirea de bună calitate și bani poate isca suspiciuni în privința îngrijitorilor care pot solicita tarife mai mari, creând impresia că „s-au implicat în asta pentru bani” și nu pentru dragoste. Astfel, șansele majorității adulților (instruiți), bărbați și femei de a transforma aceste servicii foarte valoroase într-o metodă de a-și câștiga existența, sunt drastic limitate. În al patrulea rând, în pofida faptului că îngrijitorii puteau fi angajați cu salariul minim net sau chiar mai puțin, îngrijirea copiilor de către o bonă reprezintă o opțiune disponibilă în continuare doar pentru cuplurile cu ambii soți angajați, cu venituri medii sau peste medie. Cuplurile active în sectorul serviciilor, cu educație medie sau cu un singur venit consideră că recursul la o bonă, deși relativ ieftin, rămâne în continuare inaccesibil. După

⁶³ Nancy Folbre, Julie Nelson, „For Love or Money – Or Both?”, *The Journal of Economic Perspectives*, vol. 14, no. 4, 2000, pp. 123-140.

cum au subliniat și alte cercetări⁶⁴, serviciile de îngrijire a copiilor contribuie astfel la sporirea inegalităților dintre cuplurile active și mai înstărite și cuplurile cu un nivel de instrucție mai redus și cu venituri mai mici, permițând mamei cu venituri mai mari să rămână active pe piața muncii în pofida absenței serviciilor formale de îngrijire a copiilor sau a unei alternative familiale de îngrijire. Prin contrast, lipsa serviciilor publice și financiar accesibile de îngrijire formală a copiilor obligă mamele din cuplurile cu venituri mai mici să renunțe complet la serviciu, lipsindu-le astfel de resurse financiare, de continuitate în muncă și de protecție socială în perioada când copiii sunt mici. În final, accesibilitatea serviciilor informale de îngrijire a copiilor, flexibilă, de încredere și de calitate, pentru cuplurile care au unul sau cel mult doi copii⁶⁵ contribuie la atenuarea presiunii exercitate asupra autorităților publice responsabile de furnizarea acestor servicii, în prezent insuficiente sau neadecvate. Astfel, cererea de extindere a serviciilor existente pentru grupele de vârstă mai mici, care ar putea fi utile nu doar cuplurilor cu ambii soți angajați, dar și cuplurilor cu venituri mai mici, cu mame care au experiență scăzută în câmpul muncii, se estompează.

Pe scurt, angajarea informală a bonelor ca soluție pentru acoperirea unui gol în furnizarea serviciilor sociale publice, des practică de o anumită categorie de părinți și disponibilă pentru tarife relativ ridicate, dar totuși accesibile, are mai multe efecte macro-sociale negative. Ilegală, dar licită, această formă de informalitate are un impact pozitiv important asupra familiilor și asupra bonelor, mai ales pe termen scurt. Totuși, pe termen mediu și lung, consecințele negative par a fi de neevitat. Una dintre acestea este faptul că accesibilitatea îngrijitorilor plătiți informal subminează presiunea politică necesară pentru a extinde acoperirea publică foarte limitată a serviciilor de îngrijire de calitate, în special pentru copiii cu o vârstă mai mică de trei ani. În același timp, în îngrijirea la domiciliu, raportul unu la unu (un copil – un îngrijitor) rămâne o normă, eliminând stimulentele și posibilitățile de calificare profesională, respectiv o creștere corespunzătoare a salariilor. Disjunția dintre îngrijirea plătită și conceptele de profesionalism și salariu decent dezavantajează clar îngrijitorii bărbați calificați și cei tineri, condamnați să

⁶⁴ Vezi în special Barbara Ehrenreich, Arlie Russell Hochschild, *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, Granta, London UK, 2003; Ruth Lister, Fiona Williams, Anneli Anttonen, Jet Bussemaker, Ute Gerhard, Jaqueline Heinen, Stina Johansson, Arnlaug Leira, *Gendering Citizenship in Western Europe: New Challenges for Citizenship Research in a Cross-national Context*, Policy Press, Bristol, 2007.

⁶⁵ Vezi Borbála Kovács, „Romanian Families: Changes and Continuities over Recent Decades”, in Zsombor Rajkai (ed.), *Social Change in Socialist and Post Socialist Societies: Change and Continuity in East Europe and East Asia*, Brill, Leiden, 2014, pp. 250-299.

rămână suspecti sau inoportuni, închizând cercul vicios în care îngrijirea în primii ani de viață ai copiilor rămâne informală, dominată de îngrijitoare pensionate, mai în vârstă, necalificate, flexibile și cu tarife accesibile.

*În pofida statului:
plățile informale și structurile sociale complementare*

În comparație cu primul studiu de caz, cel de-al doilea nu prezintă o activitate informală anume, ci analizează o varietate de practici informale care au în comun faptul că cel puțin unul dintre participanți deține o poziție într-o instituție publică, schimburile implicând în mai mică sau mai mare măsură resurse publice, încălcând astfel regulile formale existente. Cele 50 de interviuri semi-structurate care stau la baza studiului de caz au fost realizate la Budapesta între mai 2009 și mai 2011. S-a folosit un protocol de interviuare lax structurat, scopul fiind acela de a facilita discuții cât mai diverse și deschise cu participanții dincolo de niște aspecte generice comune. Mai precis, unul dintre scopurile interviurilor a fost obținerea de descrieri și relatări cât mai detaliate despre schimburi informale reale la care participanții studiului fie au luat parte, fie le-au putut observa îndeaproape. S-au colectat informații și privitor la evenimentele premergătoare, circumstanțele și, nu în ultimul rând, diferitele faze ale acestor schimburi, discuțiile focalizându-se și pe numărul persoanelor implicate, motivațiile, statutul lor social, natura relației dintre cei implicați în schimburi discutate, precum și comunicarea dintre ei. Un al doilea scop a fost cunoașterea opiniilor, interpretărilor personale și a atitudinilor celor implicați în astfel de schimburi.

Deși eșantionul obținut prin metoda „bulgărelui de zăpadă” nu este reprezentativ pentru o întreagă societate, cele relatate ne oferă posibilitatea de a înțelege mecanismele fenomenelor sociale examinate, precum și interpretările celor implicați. Primii participanți au fost selectați astfel încât să fie cât mai divers distribuiți în spațiul social și geografic al capitalei. Recrutarea prin metoda bulgărelui de zăpadă a dus, într-un final, la un eșantion neprobabilistic eterogen, de la persoane inactive de mult timp locuind la periferia orașului până la subsecretari de stat și manageri generali de întreprinderi mijlocii.

Relatările participanților studiului se focalizează asupra interacțiunilor dintre persoane obișnuite și organizații ale statului. Prin diferite politici, programe și servicii publice, statul alocă resurse publice destinate unor grupuri mai mult sau mai puțin conturate. Interacțiunile ocazionate și procesul de alocare a resurselor au loc în conformitate cu prevederile legale și cu procedurile instituționale în vigoare, tranzacțiile care deviază de la acest cadru fiind de cele mai multe ori considerate ilegale. În relatările colectate de noi, cel

puțin una dintre părți a implicat în schimb o resursă care nu provenea din propriul buzunar, ci de la o organizație publică, ceea ce face ca schimbul să constituie o formulă de redistribuire informală a resurselor publice⁶⁶. În științele politice și în economie aceste schimburi sunt conceptualizate ca fiind corupție sau în cel mai bun caz exemple de ineficiență, de pierdere, însă mulți participanți interpretau astfel de schimburi ca fiind firești, moral acceptabile, chiar susținute sociale.

Comportamentul indivizilor este reglementat de un sistem de norme sociale complex. Unul dintre elementele acestui sistem, fără dubii important, este setul de reguli formale ale statului⁶⁷. Participarea la schimburi informale poate fi influențată, de asemenea, atât de alte norme universale sau locale, cât și de constrângeri structurale⁶⁸. Când dorim să înțelegem de ce au loc schimburi informale în pofida statului și ce fel de efecte pozitive sau dăunătoare au acestea, este important să distingem, în plus față de strategiile de maximizare a intereselor proprii, și funcțiile sociale ale acestor tranzacții informale. Mai mulți autori au atras atenția asupra faptului că în anumite cazuri rețelele informale reprezintă răspunsuri ale indivizilor la instituții formale care nu funcționează corespunzător⁶⁹. „Soluții private” care fac recurs la astfel de relații personale reprezintă modalități de înlocuire sau completare a instituțiilor formale ale statului în societăți în care sistemele, regulile și organizațiile formale nu sunt capabile să își îndeplinească funcția⁷⁰. Prin contrast cu informalitatea dincolo de stat, care apare datorită faptului că statul nu este prezent într-un anumit domeniu sau este prea puțin prezent, în cazul informalității în pofida statului avem de-a face cu situații în care instituțiile statului sunt prezente, dar fie nu servesc

⁶⁶ Alena Ledeneva, „The Ambivalence of Blurred Boundaries: Where Informality Stops and Corruption Begins?”, *The Network of French Institutes for Advanced Study*, 2014. Disponibil la: <http://rfiea.fr/en/articles/ambivalence-blurred-boundaries-where-informality-stops-and-corruption-begins>; Adam Graycar, David Jancics, „Gift Giving and Corruption”, *International Journal of Public Administration*, 2016, Published online: 07 Jun 2016, DOI:10.1080/01900692.2016.1177833.

⁶⁷ Gerhard Anders, Monique Nuijten, „Corruption and the Secret of Law: An Introduction”, in *Idem*, (eds.), *Corruption and the Secret of Law: A Legal Anthropological Perspective*, Ashgate Publishing Group, Abingdon, 2008, pp. 1-26.

⁶⁸ David Jancics, „Imperatives in Informal Organizational Resource Exchange in Central Europe”, *Journal of Eurasian Studies*, vol. 6, no. 1, 2015, pp. 59-68.

⁶⁹ Alena Ledeneva, *Russia's Economy of Favours...cit.*; L.A. Lomnitz, „Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model”, *American Anthropologist*, vol. 90, 1988, pp. 42-55; Larissa Lomnitz, Diana D. Sheinbaum, „Trust, Social Networks and the Informal Economy: A Comparative Analysis”, *Review of Sociology*, vol. 10, 2004, pp. 2-26; Alain Smart, Carolyn Hsu, „Corruption or Social Capital? Tact and the Performance of Guanxi in Market Socialist China”, in Monique Nuijten, Gerhard Anders, (eds.), *Corruption and the Secret of Law: A Legal Anthropological Perspective*, Ashgate Publishing Group, Abingdon, 2008, pp. 167-191.

⁷⁰ Henning Hillmann, „Economic Institutions and the State: Insights from Economic History”, *Annual Review of Sociology*, vol. 39, 2013, pp. 251-273.

societatea, fie funcționează împotriva intereselor, așteptărilor anumitor grupuri sociale. Participanții studiului de față au invocat adesea situații în care rețelele informale erau dezvoltate pentru a putea supraviețui într-un mediu organizațional formal nesigur, cu riscuri personale ridicate. Una din situațiile tipice descrise de mai mulți participanți se referă la caracterul suprapolitizat al administrației publice locale și centrale. În cele mai multe instituții publice ungare, alocarea locurilor de muncă și distribuția resurselor publice are loc în funcție de apartenența sau simpatiile politice. Fiecare dintre executivile care ajung la putere (atât la nivel local, cât și central) cer demisia majorității funcționarilor, schimbându-i cu persoane care sunt loiale partidului aflat la guvernare. Din acest motiv, carierele majorității funcționarilor publici, sunt nesigure, iar posibilitatea pierderii locului de muncă este ridicată și în rândul personalului în posturi puțin importante. Unul dintre angajații Ministrului Educației a explicat în acest fel acest fenomen:

„Doar doi dintre noi am supraviețuit în cadrul departamentului în urma schimbării guvernului. M-au păstrat aici deoarece sunt singurul care poate administra proiectele UE. Însă i-au concediat pe toți ceilalți. Chiar și femeia de serviciu a fost angajată pe baza loialității față de partid”.

Un alt citat ilustrează același proces:

„Dacă cineva este slobozit din sectorul public, atunci îi trebuie un loc de muncă în sectorul privat. Dacă lucrezi pentru stat, oricum ai nevoie de contacte ale unor ‘oameni buni’, cunoștințe, soții, prieteni și prieteni ai prietenilor, când vine curățenia ... Acesta este un lucru foarte important în Ungaria pentru că atunci când vine curățenia, și din 98 [formarea primului guvern FIDESZ, n.a.] încoace curățenia vine cu fiecare guvern, atunci trebuie să poți să te muți undeva ... există un circuit continuu între organizațiile din sectorul public, privat și nonprofit. Ai nevoie de această funcție de siguranță a rețelelor informale dacă vrei să supraviețuiești. Pentru că poți zbura oricând, trebuie să faci favoruri când ești în poziții decizionale sau să încerci să îți asiguri următorul loc de muncă.”

Un alt caz scoate în evidență reacții informale la neajunsurile sistemului public de sănătate:

„Când soțul meu a început să respire greu ne-am dus la medicul de familie. Rezultatele radiografiei au indicat risc de cancer pulmonar, așa că medicul l-a trimis la tomograf, dar acolo a primit programare doar peste trei luni. Știam, bine-nțeles, că nu putem aștepta așa de mult, așa că am sunat rudele, cunoștințele să încercăm să grăbim investigația. Până la urmă am găsit pe cineva care ne-a ‘rezolvat’, nu a fost ieftin, dar tomograful a fost gata săptămâna următoare”.

Informalitatea în pofida statului are atât efecte pozitive, cât și nocive, în funcție de context și situație. Și aici, ca în cazul schimburilor de natură pur economică, norma reciprocității joacă un anumit rol. Deși de regulă lanțul de

schimburi din exemplele selectate se finalizează pe cale pecuniară, drumul spre obținerea serviciilor sau resurselor publice este netezit de mediatori informali, cunoștințe, prieteni sau rude⁷¹. Aceste tranzacții se supun logicii schimbului de cadouri, ceea ce înseamnă că cel care solicită favoarea se implică într-o „datorie-cadou”, iar cel ce asigură favoarea își asigură o recompensă informală ce poate fi exploatată ulterior⁷². De asemenea, cu fiecare schimb informal, distanța socială dintre cei implicați scade cu fiecare nouă tranzacție, iar gradul de încredere crește⁷³. La nivel microsocial, aceste tranzacții contribuie la întărirea coeziunii grupurilor sociale și la diminuarea gradului de nesiguranță și a riscurilor din exterior⁷⁴. Relațiile sociale sunt permanent reconstituite astfel prin tranzacții informale.

Un alt efect pozitiv, însă de ordin macrosocial, este faptul că unele servicii și resurse pe care statul disfuncțional nu le poate pune la dispoziția fiecăruia care ar avea nevoie, devin accesibile mai multor actori. Informalitatea în pofida statului poate fi concepută, așadar, ca o formulă de corectare a structurilor publice prin care grupuri care altfel nu ar avea acces la resurse publice sau ar avea acces dificil la acestea pot fi incluse în sistem. Este important de reținut, în schimb, că aceste resurse limitate nu sunt accesibile tuturor celor care ar avea nevoie de ele. Resursele financiare și capitalul social sub forma rețelelor informale sunt definitorii pentru tipul de resurse publice la care persoane, familii și anumite grupuri sociale pot avea acces în mod informal. După cum au arătat și alte studii empirice, în cazul Ungariei mulți pur și simplu nu își pot permite inițierea unor tranzacții pe cale informală pentru că nu dispun de resurse pecuniare și de rețelele necesare pentru a putea face acest lucru⁷⁵. După cum concluzionează și studiul de caz românesc, și în acest caz

⁷¹ David Jancsics, „A Friend Gave me a Phone Number’ - Brokerage in Low-level Corruption”, *International Journal of Law, Crime and Justice*, vol. 43, no. 1, 2015, pp. 68-87.

⁷² Gustav Peebles, „The Anthropology of Credit and Debt”, *Annual Review of Anthropology*, vol. 39, 2010, pp. 225-40; Marilyn Strathern, „Gifts Money Cannot Buy”, *Social Anthropology*, vol. 20, 2012, pp. 397-410; Emilia Ferraro, „Owing and Being in Debt. A Contribution from the Northern Andes of Ecuador”, *Social Anthropology*, vol. 12, 2004, pp. 77-94; A. Graycar, David Jancsics, „Gift Giving and Corruption”, *International Journal of Public Administration*, 2016, Published online: 07 Jun 2016, DOI:10.1080/01900692.2016.1177833.

⁷³ Marshall Sahlins, „On the Sociology of Primitive Exchange”, in Michael Banton (ed.), *The Relevance of Models for Social Anthropology*, Praeger, New York, 1965, pp 139-236; Chris Gregory, *Gifts and Commodities*. Academic Press, London and New York, 1982; Alvin Gouldner, „The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement”, *American Sociological Review*, vol. 25, no. 2, 1960, pp. 161-178; Larissa Lomnitz, Diana Sheinbaum, „Trust, Social Networks and the Informal Economy...cit.”.

⁷⁴ Eric Wolf, „Kinship, Friendship, and Patron-client Relations in Complex Societies”, in Michael Banton (ed.), *Social Anthropology of Complex Societies*, Tavistock Publications, London, 1966.

⁷⁵ David Jancsics, „Petty Corruption in Central and Eastern Europe: The Client’s

putem spune că informalitatea contribuie la menținerea sau chiar creșterea inegalităților sociale tocmai datorită faptului că doar unele păături sociale pot accesa resurse publice prin mecanisme informale. Din punct de vedere organizațional, aceasta înseamnă că o parte din resursele publice nu sunt alocate conform unor principii universale, ci în funcție de nevoile unor grupuri de interes particulare care pot accesa aceste resurse pe căi informale.

Unele formule de informalitate se pot generaliza dacă schimburile sunt văzute ca legitime, acceptabile. Neîncrederea în stat și în instituțiile politice, precum și rezistența față de autoritățile publice contribuie la legitimitatea accesului la resursele publice pe căi informale. Mulți interlocutori sunt de părere că instituțiile statului ungar sunt actori străini și ostili societății: tocmai pentru că statul își spoliază proprii cetățeni, furtul de la stat este acceptabil. Iată un exemplu:

„O fostă colegă a tatălui meu a lucrat la minister și m-a ajutat să obțin o subvenție generoasă de la stat pentru a înlocui toate ușile și ferestrele de la casă cu unele mai eficiente din punct de vedere termic. A fost la câteva săptămâni după termenul-limită și nici măcar nu eram eligibil ... Bine, am trișat puțin, dar nu contează ... statul fură multe de la oamenii obișnuiți ... ar trebui într-un fel să furăm înapoi cel puțin o parte”.

Conform unor cercetări internaționale publicate în perioada în care s-au realizat aceste interviuri, 15% dintre unguri au declarat că au încredere în Parlament, o pondere similară avea încredere în guvern și doar 10% spuneau că aveau încredere în partidele politice⁷⁶. Prin comparație, valorile medii pentru țările membre UE central și est europene pentru acești indicatori erau de 21%, 26%, respectiv 12%, iar valorile medii în vechile țări membre erau semnificativ mai ridicate. Studiile focalizate exclusiv pe Ungaria au identificat și ele valori foarte scăzute, în pofida unei creșteri relative a încrederii în guvern, politicieni și Parlament în perioada 2009-2013⁷⁷. Este important de menționat aici faptul că încrederea în instituții este puternic polarizată politic, respondenții tinzând să aibă mai mare încredere în instituțiile politice dominate de partidele pe care le agreează. Conform unui studiu cantitativ, societatea ungară se află într-o stare de confuzie axiologică: deși consideră că încălcarea unor norme, precum evaziunea fiscală, accesul fraudulos la ajutoare de stat sau neplata facturilor la consum, este reprobabilă principial, indivizii nu transpun în practici sociale normele în cauză⁷⁸. Multe studii empirice au arătat că există o corelație

Perspective”, *Crime, Law and Social Change*, vol. 59, no. 5, 2013, pp. 319-341.

⁷⁶ Eurobarometer 2009, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb72/eb72_en.htm.

⁷⁷ Tamás Keller, *Attitűdök*, TÁRKI, Budapest, 2013.

⁷⁸ István Tóth, „A Társadalmi Kohézió Elemei: Bizalom, Normakövetés, Igazságosság és Felelősségérzet”, in Tamás Kolosi, István Tóth, (eds.), *Társadalmi Ríport*, Budapest, 2010.

puternică între lipsa încrederii în instituții și prevalența corupției percepute⁷⁹. De asemenea, aceste variabile se influențează reciproc, ceea ce înseamnă că un nivel redus al încrederii influențează nu doar percepția asupra corupției, ci și fenomenul corupției ca atare. Legitimarea fraudei împotriva statului, evidentă în multe interviuri, întărește această concluzie.

Concluzii

Utilizând dubla dihotomie licit-ilicit/benefic-nociv, articolul și-a propus să analizeze două tipuri de informalitate post-socialistă în două contexte est-europene, și anume informalitatea „dincolo de” stat, exemplificată de serviciile plătite de îngrijire a copiilor cu vârste mai mici de trei ani în România, un stat al bunăstării cu lipsuri semnificative în privința creșelor, și informalitatea „în pofida” statului, ilustrată de plățile informale în cazul Ungariei. Considerăm că în locul unui tratament al informalității prin prisma (i)legalității, este mai utilă o analiză din perspectiva moralității. Astfel, practicile informale pot fi situate oriunde pe spectrul licit-ilicit, iar rezultatele lor discutate și analizate nu în termeni de legalitate și ilegalitate, ci în termeni de beneficii și daune micro- și macrosociale. Nu considerăm informalitatea dezirabilă. Cu ajutorul celor două studii de caz am încercat însă să arătăm cum funcționează aceasta atât ca mijloc de corecție sau de ajustare a regulilor formale în funcție de necesitățile microsociale – acțiuni „în pofida” statului care au atât efecte pozitive, cât și negative –, dar și ca mod de a compensa absența regulilor și a serviciilor formale care să răspundă unor problemele și nevoi sociale răspândite (uneori generate de politici) – acțiuni „dincolo de” stat, cu efecte atât pozitive, cât și negative.

Ilustrând empiric cadrul analitic propus, deschidem o dezbatere importantă referitoare la informalitate. În primul rând, informalitatea trebuie privită ca fiind prezentă structural în orice sistem din moment ce codificarea tuturor acțiunilor și conduitelor umane este imposibilă. Trebuie să existe o serie de proceduri, reguli și legi nescrise care rămân informale și care interacționează

⁷⁹ Susan Pharr, „Officials' Misconduct and Public Distrust: Japan and the Trilateral Democracies”, in Susan Pharr, Robert Putnam, (eds.), *Disaffected Democracies*, Princeton University Press, Princeton, 2000, pp. 173-201; William Mishler, Richard Rose, „What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies”, *Comparative Political Studies*, vol. 34, pp. 2001, pp. 30-62; Stephen Morris, Joseph Klesner, „Corruption and Trust: Theoretical Considerations and Evidence from Mexico”, *Comparative Political Studies*, vol. 43, 2010, pp. 1258-1285; Christopher Anderson, Yuliya Tverdova, „Corruption, Political Allegiances, and Attitudes toward Government in Contemporary Democracies”, *American Journal of Political Science*, vol. 47, 2003, pp. 91-109.

cu regulile și procedurile formale. Acest lucru se datorează, de asemenea, faptului că practicile informale pot avea loc mai organic, mai rapid decât normele formale, care adesea trebuie convenite, conceptualizate, codificate și implementate. În baza acestora, politicile și acțiunea statului ar trebui să fie rareori considerate o pârghe de eradicare sau de menținere a informalității. În schimb, ar trebui să se clarifice ce sectoare din viața economică, politică și socială pot sau nu pot fi pătrunse de informalitate și în ce direcție ar trebui să se depună maximul de efort spre a minimiza apariția și rolul informalității, dar și unde ar trebui să se permită dezvoltarea informalității. Cu alte cuvinte, cum s-a sugerat anterior, informalitatea ar trebuie înțeleasă prin analogia „pepenelui cubic”⁸⁰, popular în Japonia datorită economiei de spațiu din frigidere pe care acest fruct, crescut după nevoi locale, îl reprezintă. Se cuvine observată natura multifacetată, persistentă și adaptivă – și, prin urmare, rezistentă – a informalității pentru a face diferența între manifestările care necesită o acțiune urgentă și cele care sunt mai puțin relevante pentru reformele politice și pentru administrarea eficientă a statului. Această clarificare va permite optimizarea resurselor publice pentru a include sau „eradica” informalitatea, conștientizând faptul că nu este posibilă îndepărtarea ei în totalitate.

⁸⁰ Abel Polese, „Informality Crusades...cit.”.